Journal of Codicology and manuscript research
On behalf of the Scientific Association of Manuscript Research and Codicology of IRAN
ISSN: 2783-4913 E-ISSN: 2821-1677

Studies | **Original Paper** | Report and Review

The Authenticity of the Single Complete Printed Version of the Haqiq al-Tafseer from the Fatih Manuscript Based on Manuscripts: A Critical Review

Masoumeh Rafiei[1] Mojgan Sarshar[2] Mehdi Mehrizi Torghi[3]

Submited: 2024-10-28 Revised: 2024-12-12 Accepted: 2024-12-17 Published: 2025-09-23 pp.107-131

Abstract

The present article seeks to examine the credibility of the sole printed edition of the book "Haqqaiq al-Tafsir" and its correspondence with manuscript versions. This book, regarded as one of the most significant interpretative writings with a Sufi and esoteric approach, has always attracted special attention from scholars due to this perspective and the important and great personality of its author, Abdul Rahman Solami. The inclusion of approximately 360 narrations from Ja'far ibn Muhammad has further heightened interest in this book. Today, there is only one printed version of this book available, which serves as the basis for many studies regarding its content. This edition was published by Sayyid Imran in the year 1421 AH. This version has been compared with the manuscript used by Sayyid Imran as well as other manuscripts. The findings from this comparison, obtained through a descriptive, analytical method and with a critical approach, indicate that this sole printed edition of "Haqqaiq" is by no means reliable and does not exempt researchers from referring to the original manuscripts of the book. The issues identified in the manuscript, such as numerous significant omissions, literary errors, and inaccuracies in transcription, as well as mistakes made by the researcher in reading the manuscript that led to the omission of the text, along with carelessness in extracting content from the manuscript, are among such issues.

Keywords: Haqqaiq al-Tafsir, manuscripts, Solami, Sayyid Imran, bibliology.

CONFLICT OF INTERESTS

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this paper.

[1]. Doctoral student, Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Law, Theology and Political Science, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.
[2]. (Corresponding Author) Assistant Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Law, Theology and Political Science, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.
[3]. Associate Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Law, Theology and Political Science, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Journal of Codicology and manuscript research
On behalf of the Scientific Association of Manuscript Research and Codicology of IRAN
ISSN : 2783-4913 E-ISSN : 2821-1677

Studies | **Original Paper** | Report and Review

This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial License, which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and is not used for commercial purposes.
© 2024 The Author(s). Journal of Codicology and manuscript research published by Torath pub. on behalf of the Scientific Association of Manuscript Research and Codicology of IRAN.

Journal of Codicology and manuscript research
On behalf of the Scientific Association of Manuscript Research and Codicology of IRAN
ISSN: 2783-4913 E-ISSN: 2821-1677
Studies | Original Paper | Report and Review

References

- Abu Bakr Ahmad ibn Ali al-Khatib al-Baghdadi (d. 463 AH), History of Baghdad (or City of Peace), Dar al-Kutub al-Il miyya, Beirut - Lebanon, Edition: (First, 1417 AH - 1997 CE), (Second, 1425 AH - 2004 CE).
- Abu Abdul Rahman Muhammad ibn al-Husayn al-Sulami, Collection of Sulami's Works, 3 volumes, University Publishing Center - Tehran, Print: First, 1369.
- ——————, Additions to the Realities of Interpretation, Dar al-Mashriq, Beirut - Lebanon, 1995 CE.
- ——————, Realities of Interpretation, Imran, Syed, Dar al-Kutub al-Ilmiyya, Beirut - Lebanon 1421 AH.
- ——————, Nine Books on the Principles of Sufism and Asceticism, 1 volume, Publisher for Printing, Publishing, Distribution, and Advertising , Print: First, 1414 AH.
- ——————, Sulami's Questions for Al-Dar Qutni, Khalid ibn Abdul Rahman Al-Juraisi. - Riyadh, 1427 AH.
- ——————, Manuscript of Realities of Interpretation, Bashir Agha Library, Turkey, Number 36.
- ——————, Manuscript of Realities of Interpretation, Chester Beatty Library, Ireland, 6th Century.
- ——————, Manuscript of Realities of Interpretation, Faculty of Literature Library, University of Tehran, Number 308 Hikmat.
- ——————, Manuscript of Realities of Interpretation, Ali Pasha Library, Turkey, Number 99.
- ——————, Manuscript of Realities of Interpretation, Manuscript from the Library of Astan Quds Razavi, 6th Century.
- ——————, Manuscript of Realities of Interpretation, Fatih Manuscript, Turkey, Number 261.
- ——————, Manuscript of Realities of Interpretation, Jarallah Manuscript, Millet Library, Turkey, Number 97.
- ——————, Manuscript of Haqa'iq al-Tafsir, Fath copy, Turkey, No. 260.
- ——————, Manuscript of Haqa'iq al-Tafsir, Fath copy, Turkey, No. 262.
- ——————, Manuscript of Haqa'iq al-Tafsir, Koperli Library copy, Turkey, No. 92.
- ——————, Manuscript of Haqa'iq al-Tafsir, Wali al-Din Library copy, Turkey, No. 148.
- ——————, Manuscript of Haqa'iq al-Tafsir, Tehran University copy, No. 9271.
- ——————, Manuscript of Haqa'iq al-Tafsir, As'ad Effendi Library copy, Turkey, No. 162.

- ——————, Manuscript of Haqa'iq al-Tafsir, Shahid Ali Pasha Library copy, Turkey, No. 270.
- Abu Abd al-Rahman Muhammad ibn al-Husayn al-Sulami, Manuscript of Haqa'iq al-Tafsir, Koperli Library copy, Turkey, No. 91.
- ——————, Manuscript of Haqa'iq al-Tafsir, Nur Osmaniye Library copy, Turkey, No. 288.
- ——————, Manuscript of Haqa'iq al-Tafsir, Yeni Camii, Suleymaniye Library, Turkey, No. 43.
- Abu Na'im Ahmad ibn Abdullah al-Isbahani, Hilyat al-Awliya wa Tabaqat al-Asfiya, 11 volumes, Dar Umm al-Qura for Printing and Publishing - Cairo, First edition, - .
- Ahmad ibn Taymiyyah, Majmu' al-Fatawa, King Fahd Complex for the Printing of the Holy Quran - Medina - Saudi Arabia, 1425 AH - 2004 AD
- Nabha, Khidr Muhammad, Tafsir of Imam Ja'far Al-Sadiq (AS), Dar Al-Hadi, Beirut-Lebanon, 1428 Q.
- Shams al-Din Abu Abdullah Muhammad ibn Ahmad ibn Uthman al-Dhahabi (d. 748 AH), History of Islam and the Deaths of Famous Figures and Scholars, Dar Al-Gharb Al-Islami – Beirut, First Edition, 1424 AH - 2003 CE.
- ——————, Mizan Al-I'tidal in Criticism of Men, Edited by: Ali Muhammad Al-Bajawi [d. 1399 AH], Dar Al-Ma'arifa for Printing and Publishing, Beirut – Lebanon, First Edition, 1382 AH - 1963 CE.
- ——————, Dhikrat Al-Hafiz, Dar Al-Kutub Al-Ilmiyah, Beirut-Lebanon, First Edition, 1419 AH - 1998 CE.
- ——————, Sir A'lam Al-Nubala, Al-Risalah Foundation, 1405 AH - 1985 CE.
- Taqi al-Din Abu Ishaq Ibrahim ibn Muhammad al-Sarafini, Selected from the book "Al-Siyaq fi Tarikh Nishapur, by Abdul Ghafur al-Farsi," Dar al-Fikr - Beirut, 1414 AH - 1993 AD
- Thubut Akbar, A Look at the Realities of Tafsir and Additions to the Realities of Tafsir and Examination of Some Opinions of Researchers in this Field, Ayin-e Mirath, 1385, Issue 32.
- Ziyour, Ali, The Sufi Interpretation of the Quran According to Al-Sadiq, Dar Al-Andalus, 1979 CE.

نشریه علمی پژوهشهای نسخه شناسی و تصحیح متون
وابسته به انجمن علمی تحقیق،و تصحیح نسخه های خطی ایران
ISSN : 2783-4913 E-ISSN : 2821-1677
اخبار و گزارشها | مقالات علمی | مطالعات

اعتبار یگانه نسخه چاپی کامل حقائق‌التفسیر از روی نسخه خطی فاتح مبتنی بر نسخه‌های خطی: بررسی انتقادی

معصومه رفیعی[۱] مژگان سرشار[۲] مهدی مهریزی[۳]

از صفحه ۱۰۷ تا صفحه ۱۳۱ تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۰۷ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۹/۲۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۲۷ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۰۱

چکیده

مقاله حاضر درصدد بررسی اعتبار یگانه نسخه چاپی کامل از کتاب حقایق‌التفسیر و میزان تطابق آن با نسخه‌های خطی است. این کتاب به‌عنوان یکی از مهم‌ترین نوشته‌های تفسیری با رویکرد صوفیانه و باطنی، ازجهت همین رویکرد وهمچنین شخصیت مهم وبزرگ نویسنده آن عبدالرحمن سلمی همواره موردتوجه ویژه دانشمندان بوده است. اشتمال این کتاب برحدود ۳۶۰ روایت از امام جعفر بن محمد (ع) توجه به این کتاب را دوچندان کرده است. امروزه تنها یک نسخه چاپی از این کتاب موجود است که مبنای بسیاری از تحقیقات در مورد محتوای آن قرارگرفته است. این نسخه توسط سیدعمران در سال ۱۴۲۱ ق در دارالکتب العلمیه بیروت به چاپ رسیده است. این نسخه با نسخه خطی مورداستفاده سیدعمران و همچنین سایر نسخ خطی مقابله شده است. یافته‌های حاصل از این مقابله که با روش توصیفی، تحلیلی و با رویکرد منتقدانه به دست آمده، نشان می‌دهد که این یگانه نسخه چاپی حقایق به‌هیچ‌روی قابل‌اعتماد نبوده و محققان را از مراجعه به نسخ خطی اصیل کتاب بی‌نیاز نمی‌کند. اشکالات واردبر نسخه خطی همچون افتادگی‌های زیاد ومتعدد، خطاهای ادبی و حرکت‌گذاری در استنساخ و اشکالات وارد بر بدخوانی‌های محقق ازنسخه خطی که موجب ازقلم افتادن متن کتاب شده و همچنین بی‌دقتی در استخراج محتوای نسخه خطی ازجمله چنین ایراداتی است.

کلید واژگان:

نسخه چاپی حقایق التفسیر، نسخ خطی، ابوعبدالرحمن سلمی، سید عمران، نسخه‌شناسی

Cite this article: rafiei, masome, sarshar, mozhgan, mehrizi, mahdi Torghi. (2025). The Authenticity of the Single Complete Printed Version of the Haqiq al-Tafseer from the Fatih Manuscript Based on Manuscripts: A Critical Review. Journal of Codicology and Manuscript Research (JCMR)(In Persian: Pizhūhish/hā-yi nuskhah/shināsī va taṣḥīḥ-i mutūn). Vol-4, Issue-2. 107-131. https://doi.org/10.22034/crtc.2025.485200.1165

۱. دانشجوی دکترا گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. (نویسنده مسوول).
۲. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
۳. دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

۱. مقدمه

حقائق‌التفسیر نوشته عبدالرحمن سلمی (۴۱۲ ق) را بی‌تردید می‌توان یکی از مهم‌ترین آثار تفسیری با رویکرد صوفیانه و باطنی در تاریخ اسلام دانست که در اواخر قرن چهارم و اوایل قرن پنجم نگاشته شده است. این تفسیر به دلیل اشتمال بر هزاران روایت تفسیری از مشایخ صوفیه و همچنین در برداشتن حدود ۳۶۰ روایت از جعفر بن محمد، همواره موردتوجه محققان بوده است. تطابق نام جعفر بن محمد بر امام صادق (ع) مورد تردید جدی است که در جای خود نیاز به تحلیل جامعی دارد. اعتبار یا عدم اعتبار این روایات تا کنون بحثهای فراوانی را میان دانشمندان حوزه‌های دینی و قرآنی برانگیخته است تا جایی که طیفی از ایشان به طور کامل اعتبار آنها را انکار و حتی نویسنده آن را متهم به جعل حدیث به نفع و بر مشرب صوفیه کرده‌اند و طیفی دیگر نیز این روایات را عمدتا به دلیل شخصیت علمی بلند و پرآوازه او تلقی به قبول کرده و معتبر دانسته‌اند.

در سالیان اخیر پژوهش های مختلف و فراوانی بر روی این اثر سلمی انجام گرفته که عمدتا مبتنی بر یگانه نسخه چاپی از این کتاب بوده که توسط نویسنده مصری ابوحفص سیدعمران نگاشته شده است. البته از این کتاب دو نسخه گزیده نیز توسط پل نویا و علی زیعور نوشته شده که دربردارنده بخش از کتاب هستند.

محقق معاصر، آقای کریمی زنجانی در مقاله ای ارزشمند به معرفی مهمترین نسخه‌های خطی حقائق التفسیر پرداخته و برخی اشکالات وارد بر نوشته سلمی را مورد تدقیق قرار داده‌اند. (کریمی‌زنجانی،۱۳۸۴: ۹۲-۹۳ /۶۱-۷۱) در تحقیق پیش رو ضمن معرفی سلمی و آثار او و همچنین معرفی حقائق التفسیر و نسخ خطی آن، به بررسی انتقادی در مورد اعتبار نسخه چاپی سیدعمران مبتنی بر نسخ خطی مختلف کتاب خواهیم پرداخت.

۲. معرفی شخصیت و آثار سلمی

سلمی را باید یکی از پرکارترین و بزرگترین شخصیت های صوفیه در تاریخ این جریان فکری بدانیم که تمام عمر خود را بر یادگیری و آموزش و تالیف و گسترش مرام صوفیه مصروف داشته است.

۱-۲-معرفی سلمی

ابو عبدالرحمان محمد بن حسین بن محمد بن موسی بن خالد ازدی سلمی صوفی از بزرگ‌ترین صوفیه قرن چهارم و اوایل قرن پنجم هجری قمری است. وی در دهم جمادی الاخر سال ۳۲۵ هجری قمری زاده شد. برخی نیز وی را زاده سال ۳۳۰ قمری می‌دانند. (سلمی،۱۴۲۷: ۳۳).

سلمی درحالی‌که هنوز ۸ سال بیشتر نداشت از ابوبکر صبغی و اصمّ و ابوعبدالله اخرم حدیث نگاشت و از حوالی سال ۳۵۰ درحالی‌که حدود ۲۵ سال سن داشت به تصنیف کتاب دست زد. (ذهبی،۱۴۰۵: ۲۴۷). سلمی در جستجوی حدیث علوم دیگر به سرزمین‌های بسیاری سفر کرد ذهبی می‌گوید سلمی حدیث را در مرو و نیشابور و عراق و حجاز نگاشته است. (همان: ۲۴۷).

خطیب بغدادی می‌گوید سلمی در شهر خود دارای جایگاهی والا بود و شیوخ و کتب بسیاری را گردآورده بود و به صوفیه و اخبار ایشان توجه ویژه‌ای داشت و در ترویج و گسترش صوفیه کتاب‌هایی در آداب و تفسیر و تاریخ آنان نگاشت. (خطیب بغدادی،۱۴۲۲: ۲۴۷).

ایتان کولبرگ میگوید: اطلاعاتی که منابع موجود درباره حیات او در اختیار ما می‌گذارد ناچیز است. وی نزد جدّمادری خود، اسماعیل بن جنید سلمی که خود شاگرد ابو عثمان حیری و یکی از رهبران فرقه ملامتیه بود و در عین حال به‌عنوان محدّث مشهور شد، تلمذ کرد. سلمی خرقه از دست ابو سهل صعلوکی که یکی از شاگردان اسماعیل بن جنید بود پوشید. صعلوکی به سلمی اجازه داد تا به تعلیم مریدان بپردازد. سلمی از دست ابوالقاسم نیشابوری نیز خرقه پوشید. در عین حال او علاوه بر علم تصوف علوم دیگری را آموخت. نزد دو تن از محدثان بزرگ نسل خود به فرا گرفتن علم حدیث پرداخت و خود یکی از محدثان شد. در سفرهای متعددی که در جستجوی احادیث کرد، زمانی در مرو و زمانی در عراق بسر برد و حتی تا حجاز هم رفت. چندین سفر به بغداد رفت و در آنجا احادیثی را که در خراسان رایج بود روایت کرد. آثار او، ازجمله مجموعه احادیث او تحت عنوان حدیث- (یا جزء) السلمی، بر تبحر او در این علم دلالت می‌کند. (سلمی،۱۳۶۹: ۳۱۴).

سلمی در شناخت رجال مختلف و احوال ایشان نیز تبحر ویژه‌ای داشت چنانکه ذهبی می‌گوید از سؤالاتی که سلمی در مورد احوال برخی رجال از دارقطنی پرسیده چنین برمی‌آید که وی در این فن از دانشمندان به شمار می‌آمده است. (ذهبی، شمس الدین،۱۴۱۹: ۱۰۴۶/۳).

اما سلمی باوجود چنین جایگاهی که در علم و دانش داشته، به سبب صوفی بودن و اغراق در مسائل تصوف، سخنانی نیز بر ضد او گفته‌شده است. وی در برخی گفته‌ها متهم به جعل حدیث به نفع صوفیه و همچنین سهل‌انگاری در روایت حدیث شده است و همچنین نقل حکایات ساختگی و باطل به او نسبت داده شده است؛ چنانکه خطیب بغدادی می‌گوید محمد بن یوسف قطان نیشابوری به من گفته است ابو عبدالرحمن سلمی غیر ثقه است و از اصمّ مگر سخنانی اندک نشنیده است اما زمانی که حاکم ابوعبدالله بن بیّع مرد از اصم در زمان یحیی بن معین حدیث می‌گفت و بسیاری چیز نیز غیر آن روایت می‌کرد و او به نفع صوفیه حدیث جعل می‌کرد. (خطیب بغدادی،۱۴۲۲: ۲۴۸/۲).

از همین روست که برخی بزرگان وی را تضعیف کرده و روایات متفرد او را مردود می‌شمارند. ذهبی همچنین می‌گوید وی

حافظ عالم زاهد و شیخ‌المشایخ است از عده بسیاری شنیده است و روایات عالی و نازل گردآورده و کتاب‌های فراوانی تصنیف و جمع‌آوری کرده است اما خود او ضعیف است. (ذهبی: ۱۰۴۶/۳).

وی همچنین می‌گوید سلمی در قلب و دگرگون ساختن حدیث منحصربه‌فرد است. (ذهبی،۱۳۸۲: ۵۲۴/۳).

اما در مقابل برخی از دانشمندان در مقام دفاع از جایگاه سلمی برآمده و گفته‌اند شخصی مثل او عمداً دروغ نمی‌گوید و ازاین‌رو روایات و اقوال باطل او را حمل بر وهم او کرده‌اند. (ذهبی،۱۴۰۵: ۲۵۵/۱۷).

ابن تیمیه درباره سلمی می‌گوید او فی‌نفسه شخصی از اهل خیر و دین و صلاحیت و فضیلت است و آنچه در کتاب‌های خود نقل می‌کند دارای مسائل صحیح فراوانی است. همچنین گاهی اخباری ضعیف و بلکه جعلی را نیز نقل می‌کند که برخی علما آن‌ها را دروغ می‌دانند اما برخی حافظان حدیث در مورد سماع حدیث توسط او سخن می‌رانند. (ابن تیمیه،۱۴۲۵: ۴۲/۱۱).

صیرفینی معتقد است بیشترین حملات علیه سلمی درنتیجه تألیف کتاب حقایق‌التفسیر بوده است چراکه در این کتاب بسیار به بیراهه رفته و مذهب اهل سنت را خوار و سست کرده و بر زمین زده است و با صوفیه در غلو و تفکراتشان همراهی کرده است تا جایی که بسیاری ازآنچه در این کتاب آورده از کفریات باطنیه و غرامطه بوده و تحریف کلام‌الله و مراد خدا از آیات است. (صیرفینی،۱۴۱۴: ۳۷).

ذهبی می‌گوید در آثار او احادیث و حکایات جعلی وجود دارد و در حقایق و تفسیر چیزهایی است که هیچ اصل و ریشه‌ای ندارند و برخی بزرگان آن‌ها را از کفریات باطنیه می‌دانند و برخی نیز آن را عرفان و حقیقت می‌پندارند پناه‌برخدا از گمراهی و سخن گفتن از هوای نفس چراکه تمامی خیر در تبعیت از سنت و تمسک به هدایت صحابه و تابعین است. (ذهبی،۱۴۰۵: ۲۵۲/۱۷). ذهبی همچنین در تاریخ الاسلام می‌گوید وی کتابی دارد که آن را حقایق‌التفسیر نامیده است که ای‌کاش آن را تصنیف نمی‌کرد چون همه آن تحریف و باطنی گری است و اگر این کتاب را ببینی ازآنچه در آن است تعجب خواهی کرد. (ذهبی،۱۴۲۴: ۳۰۷/۲۸). روایات این کتاب در مواردی در آثار شیعی نیز مورد استفاده قرار گرفته است؛ ابن طاووس در کتاب «سعد السعود» چهار روایت از این کتاب را مورد استفاده قرار داده است؛ همچنین فتح الله کاشانی نیز در «منهج الصادقین» از روایات تفسیری سلمی استفاده کرده است. سلمی در ماه شعبان سال ۴۱۲ در نیشابور از دنیا رفت و مراسم تشییع عظیمی برای او برپا شد. (صیرفینی،۱۴۱۴: ۳۸).

۲-۲-آثار سلمی

سلمی در نیشابور خانقاه کوچکی را برای صوفیه ساخت که در نیشابور و اطراف آن و حتی کل مملکت اسلامی مشهور

بود. خود سلمی نیز بعد از وفات در همین خانقاه به خاک سپرده شد. (خطیب بغدادی،۱۴۲۲: ۲۴۸/۲).

سلمی کتابخانه‌ای داشت که کتب فراوانی را در آن گردآورده بود به‌نحوی که همانند آن سابقه نداشته است. این کتابخانه حاوی کتاب‌های مهمی در حوزه کتب صوفیه و محدثان بود و سلمی در این کتابخانه به کار مطالعه و تألیف می‌پرداخت و علما و شیوخ نیشابور از این کتابخانه کتاب‌ها را به امانت‌گرفته و مطالعه می‌کردند. (سلمی،۱۴۱۴: ۱۱۸).

سلمی خود تألیف کتب را در حوالی سال سیصد و پنجاه و اندی آغاز کرد و این یعنی او بیش از ۵۰ سال مشغول نگارش و تألیف کتاب بوده است. (همان). سلمی در حدیث و تفسیر و تصوف کتاب نوشت و بیش از ۴۰ سال برای مردم حدیث گفت و عده زیادی از حافظان بزرگ حدیث بر گرد او آمدند. او در نگارش احادیث نبوی به نگارش ۳۰۰ جزء دست زد. تعداد کتب او بالغ بر بیش از صد کتاب بود هرچند از این حجم عظیم از نوشته‌ها، در مقایسه با آنچه از بین رفته جز اندکی به دست ما نرسیده است. (همان: ۱۱۹).

در موضوع تفسیر نیز به‌جز «حقائق التفسیر» و «زیادات حقائق التفسیر» چیزی به دست ما نرسیده که آن‌هم دشمنی‌ها و نقدهای فراوانی را در مورد شخصیت علمی سلمی و محتوای کتاب به دنبال داشته است.

اما به‌طورکلی سلمی بیش از همه، به خاطر تألیفاتش در تصوف شهرت یافته است نه تفسیر و حدیث. این در حالی است که او مهروموم‌های زیادی را صرف حدیث کرد و حتی در مورد تفسیر نیز کتاب‌هایی که نوشته است بر اساس شیوه‌های عادی و رایج در نگارش تفاسیر نبوده و کاملاً بر مشرب صوفیه نگاشته شده و به گفته خودش «بر لسان اهل حقیقت» است.

سلمی در آداب و علوم مربوط به صوفیه ۷۰۰ جزء نگاشت (ذهبی،۱۴۰۵: ۲۴۵/۱۷)؛ که به نظر می‌رسد مقصود از جزء، کتاب و تألیف مستقل نبوده بلکه مقصود از آن بخش‌های مختلف از موضوعات مختلف است که با در کنار هم قرار گرفتنشان یک کتاب شکل می‌گیرد؛ کما اینکه مشاهده می‌کنیم که کتابی همچون مصارع العشاق (سراج بغدادی) باآنکه در یک مجلد به چاپ رسیده، اما اجزاء متعددی دارد. (سلمی،۱۴۱۴: ۱۱۸).

آنچه از آثار سلمی که باقی‌مانده یا در آثار دیگر از آن‌ها نام‌برده شده است را می‌توان در آثار ۳۴ گانه زیر برشمرد: الأخوة والأخوات في الصوفية، آداب التعازي، آداب‌الصحبة وحسن العشرة، آداب‌الصوفية، الأربعين في الحديث، الاستشهادات، أمثال‌القرآن، تاريخ أهل‌الصفة، تاريخ الصوفية، جزءالحديث، جوامع آداب الصوفية، حقائق‌التفسير، درجات‌المعاملات، رسالة في غلطات‌الصوفية، رسالةالملامتية، زلل‌الفقر، الزهد، السؤالات، سلوك العارفين، السماع، سنن‌الصوفية، طبقات الصوفية، عيوب‌النفس و مداواتها، الفتوة، الفرق بين‌الشريعة و الحقيقة، محن‌الصوفية، مقامات الأولياء، مقدمة في‌التصوف، مناهج-العارفين، مسألة درجات‌الصادقين، بيان احوال‌الصوفية، نسيم‌الارواح، وصية السلمی، الاربعون فی‌التصوف (سلمی،۱۴۱۴: ۱۴۰-۱۱۹).

۳. معرفی حقائق‌التفسیر

بنابر آنچه گفته شد، سلمی در حوزه‌های مختلف علوم دین به نگارش آثار پرداخته است. یکی از مهم‌ترین آثار سلمی که می‌توان آن را از مهم‌ترین مواریث صوفیه در تفسیر قرآن به زبان عربی دانست، کتاب «حقایق‌التفسیر» است که بر مشرب صوفیه و باطنیه نگاشته شده و از طرفی دیگر به جهت آنکه بخش عمده‌ای از محتوای آن منقول از امام جعفر بن محمد (ع) است، در کنار آثار فراوان دیگری همچون «مصباح الشریعه» و «توحید مفضل»، ازجمله کتاب‌های منسوب به امام صادق (ع) تلقی می‌شود. این کتاب حاوی روایات فراوان تفسیری از مشایخ صوفیه است که در ذیل آیات قرآن کریم به ترتیب سور و آیات درج شده است. اگرچه در برخی موارد سلمی به‌اشتباه تفسیر آیه‌ای را در ذیل آیه‌ای دیگر ذکر کرده است. پل نویا دراین‌باره می‌نویسد:

> چنین می‌نماید که سلمی (یا نخستین ویراستار تفسیر، یعنی انماطی) گاهی دچار ضعف حافظه شده باشند، ازاین‌جهت که این یا آن آیه را در سوره‌ای درج کرده‌اند که بعضاً یا کلاً به آن تعلق ندارند. گاهی نیز ترتیب آیات در داخل خود سوره مشوّش است؛ مثلاً در سوره ۴، آیه ۷۹ پس از آیه ۶ و آیه ۱ پس از آیه ۷۹ آمده است؛ آیه ۱۴۳ از سوره ۲ پس از آیه ۴۰ از سوره ۴ و آیه ۶ از سوره ۴ پس از آیه ۱۲۵ از سوره ۴ آمده است؛ آیه ۴۱ از سوره ۵ با آیه ۱۷۵ از سوره ۳ خلط شده و مانند این‌ها. تمام این بی نظمی‌ها از مؤلف است، چه در همه نسخه‌ها دیده می‌شود. (سلمی،۱۳۶۹: ۷۲).

ابن تفسیر دربردارنده تفسیر تمامی سوره‌ها نیست و در سور نیز در ذیل همه آیات قول تفسیری وارد نشده است. تا کنون بر این کتاب فهرست اعلام ذکر نشده است اما استقصای کامل این اقوال نشان می‌دهد بیشترین روایات منقول در این تفسیر را می‌توان از مشایخ ذیل برشمرد:

> امام جعفر بن محمد (ع) و العباس آدمی معروف به ابن عطا، ابوالحسین نوری، حسین بن منصور حلاج، الواسطی، جنید بغدادی، سهل بن عبدالله القاسم، محمد بن فضل، ابو عثمان، النصرآبادی، ابوبکر وراق، ذوالنون مصری، یحیی بن معاذ؛ به طور مثال روایات منقولِ منسوب به امام جعفر بن محمد (ع) در این کتاب بالغبر ۳۶۰ روایت است.

عبدالرحمن سلمی انگیزه خود از نگارش این تفسیر را خالی بودن جایگاه تفاسیر عرفانی و صوفیانه و باطنی در میان تفاسیر می‌داند و می‌گوید:

> وقتی اصحاب علوم ظاهری را دیدم که در مورد انواع موضوعات مربوط به قرآن‌همچون فواید و مشکلات و احکام و اعراب و لغت و مجمل و مفسَّر و ناسخ و منسوخ و اعراب دست به تصنیف آثار زده‌اند اما هیچ‌کدام به جمع‌آوری

اقوالی که در مورد فهم آیات بر مسلک و روش اهل حقیقت است دست نزده است مگر آیاتی متفرقه که منسوب به ابوالعباس بن عطا است و همچنین آیاتی که گفته‌شده که از جعفر بن محمد بوده و به‌صورت پراکنده و بدون ترتیب از او نقل‌شده است. من از ایشان در مورد تفسیر قرآن مطالبی را شنیده بودم که آن‌ها را خوب و مناسب دیدم و دوست داشتم که آن‌ها را به اقوال ایشان ضمیمه کنم و اقوال دیگر مشایخ اهل حقیقت را نیز بر آن بیفزایم و در حد وسع و توانم آن را به ترتیب سور ترتیب دهم؛ لذا از خداوند متعال در جمع‌آوری بخشی از آن‌ها طلب خیر کردم و از او در همه امورم یاری خواستم (تا این کتاب را بنگارم) و او کفایت گر من است و چه خوب یاریگری است. (سلمی، بی‌تا: ۱ و ۶۰۰: ۱).

۱-۳-زیادات حقائق‌التفسیر

سلمی پس از نگارش حقائق‌التفسیر به اقوال متعدد تفسیری دیگری از مشایخ صوفیه دست یافت که گنجاندن آن اقوال را در لابه‌لای حقائق التفسیر روا نمی‌دید چراکه نسخه‌های متعددی از حقایق منتشر شده و در سرزمین‌های مختلف سماع شده بود و انتشار آن با اضافات جدید، موجب تشویش در خوانش از کتاب حقایق‌التفسیر می‌شد لذا تصمیم گرفت این اقوال را در قالب کتابی جداگانه اما با عنوان زیادات حقائق التفسیر منتشر کند.

وی خود در مقدمه کتاب می‌گوید:

وقتی از جمع‌آوری کتاب حقائق‌التفسیر فارغ شدم، سخنان دیگری در تفسیر (صوفیانه) قرآن دیدم که مایل به ضمیمه‌کردن آن‌ها بر حقایق بودم. لذا کتاب مستقلی برای آن نوشتم تا در مورد کتاب حقایق سماعی کسانی که آن را شنیده بودند و یا نسخه کسانی که آن را استنساخ کرده‌اند دچار فساد نشود؛ و آن را «زیادات حقائق التفسیر» نامیدم. (سلمی، ۱۹۹۵: ۱).

زیادات حقایق مشتمل بر تفسیر حدود شش‌صد آیه قرآن است که در تفسیر آن‌ها از حدود دو هزار سخن از اقوال مشایخ صوفیه استفاده‌شده است که همانند خود حقایق به ترتیب سور تنظیم شده است. بسیاری از این اقوال در نقل سلمی متفرد بوده و همانند خود حقایق، نمونه‌های آن‌ها در هیچ کتاب دیگری یافت نمی‌شود.

این کتاب برای اولین بار با مقدمه و تحقیق گرهارد باورینگ استاد مطالعات اسلامی در گروه مطالعات مذهبی دانشگاه ییل در دار المشرق بیروت- لبنان در سال ۱۹۹۵ به چاپ رسیده است. این نسخه اکنون در لیست تفاسیر نرم‌افزار جامع التفاسیر ۴ نیز قابل دسترسی است.

ظاهراً از این کتاب تاکنون بیش از یک نسخه خطی شناسایی نشده است که آن‌هم در خزانه کتابخانه غازی خسرو بیگ سارایوو در بوسنی نگهداری می‌شود. باورینگ می‌گوید: نسخه خطی که این نسخه انتقادی متن عربی بر اساس آن است

تنها نسخه‌ای است که تا به امروز پیدا شده است. من ده سال پیش آن را در طاق کتابخانه سارایوو کشف کردم. (سلمی،۱۹۹۵: ۱۳).

تحقیق‌های باورینگ بر این کتاب نشان می‌دهد اغلب اقوالی که در این کتاب آمده، توسط روزبهان بقلی شیرازی (۶۰۶ ق) در کتاب عرائس البیان فی حقائق القرآن مورداستفاده قرارگرفته است؛ اتفاقی که عیناً در مورد حقائق التفسیر نیز صادق است؛ و این نشان‌دهنده اهتمام جدی بقلی شیرازی بر استفاده از منقولات تفسیری سلمی در تفسیرش است؛ و نیز نشان از روش و سبک پدید آمدن اثار حدیثی است که هر شاگردی پس از فوت شیخ، خود جایگاه استادی می‌یافته است و منقولات و رونوشت‌هایش از وی به نام او به‌صورت نسخه جدیدی ثبت می‌شده است؛ یعنی خلاف اینک که نسخ قدیمی و خطی ارزشمندتر هستند، قبلاً اعتبار نسخه با وفات شیخ دفن می‌شده و سپس شاگرد بعدی با نسخه او گه از روی نسخه‌های قبلی کپی کرده بود یا بخشی به اختیار برداشته و استنساخ کرده بود، معتبر می‌شد.

۲-۳-نسخ خطی حقائق‌التفسیر

خوشبختانه از کتاب حقایق‌التفسیر سلمی نسخ خطی فراوانی موجود است که مسیر محقق را در دستیابی به محتوایی قابل‌اعتماد از این کتاب هموار می‌کند.

بررسی‌های صورت گرفته نشان می‌دهد ظاهراً قدیمی‌ترین نسخ خطی این کتاب مربوط به قرن ششم (بدون تاریخ دقیق) بوده که یک نسخه از آن در کتابخانه چستربیتی در ایرلند و دیگری در کتابخانه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود که اجمالاً معرفی خواهند شد. نسخ متعدد دیگری نیز مربوط به قرون بعدی وجود دارد که در کتابخانه‌های ترکیه، ایران، هند، یمن و.... نگهداری می‌شود. در ذیل، به معرفی مهم‌ترین نسخه‌های خطی این کتاب می‌پردازیم:

۱- نسخه کتابخانه چستربیتی در ایرلند که مربوط به قرن ٦ است. این نسخه دارای ۲۱۲ برگه است و افتادگی بزرگی در بخش اول آن اتفاق افتاده به‌نحوی‌که از سوره مریم آغاز می‌شود و از همین برگه‌های آغازین نیز ۹ صفحه آن حاوی بخشی از صفحه بوده و بخش دیگر در بالای صفحات از بین رفته است. تصویر این نسخه اکنون در کتابخانه مرعشی نجفی موجود است. این نسخه به شماره ۳۷۸۷ در این کتابخانه نگهداری می‌شود.

۲- نسخه کتابخانه آستان قدس رضوی مربوط به قرن ٦ (بدون تاریخ دقیق) که به شماره ۵۰۲۱۲ در این کتابخانه نگهداری می‌شود. این نسخه نیز در آغاز و انجام خود افتادگی دارد.

۳- نسخه کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران به شماره ۳۰۸ حکمت که مربوط به سال ٦٧٢ بوده و دارای ١٧٤ برگه است.

٤- نسخه فاتح در ترکیه به شماره ٢٦١ که در سال ٦٠٠ نگاشته شده و دارای ٣١٩ برگه است. این نسخه مهم که در چاپ تنها نسخه چاپی کامل حقایق‌التفسیر توسط سیدعمران مصری مورداستفاده قرارگرفته، دارای افتادگی بزرگی در وسط نسخه است. در این نسخه تفسیر آیات ٩١ تا پایان سوره هود و کل سوره یوسف و چند خط از ابتدای سوره رعد موجود نیست.

٥- نسخه کتابخانه علی پاشا در ترکیه به شماره ٩٩ که به سال ٦٣٢ نگاشته شده و دارای ٢٤٨ برگه است. این نسخه مشتمل بر بخش دوم نسخه بوده و از سوره مریم تا آخر قرآن را در بردارد.

٦- نسخه کتابخانه بشیر آقا در ترکیه به شماره ٣٦ که به سال ١٠٩١ نگاشته شده و دارای ٣٣٩ برگه بوده و مشتمل بر کل حقایق‌التفسیر است.

٧- نسخه ینی جامع در کتابخانه سلیمانیه ترکیه به شماره ٤٣ که به سال ٧٧٢ نگاشته شده و دارای ٢٨٧ برگه است.

٨- نسخه جارالله در کتابخانه ملت ترکیه به شماره ٩٧ که به سال ٦٧١ نگاشته شده و دارای ٢١٨ برگه است.

٩- نسخه فاتح در ترکیه به شماره ٢٦٠ که سال نگارش آن نامشخص بوده و دارای ١٦٦ برگه است.

١٠-نسخه فاتح در ترکیه به شماره ٢٦٢ که در سال ٦٧٢ نگاشته شده و دارای ٣٧٧ برگه است.

١١-نسخه کتابخانه کوپرلی در ترکیه به شماره ٩٢ که در سال ٧٣٩ نگاشته شده و دارای ٢٩١ برگه است.

١٢-نسخه کتابخانه ولی‌الدین در ترکیه به شماره ١٤٨ که در سال ٦٨١ نگاشته شده و دارای ٤١٨ برگه است.

١٣-نسخه کتابخانه نورعثمانیه در ترکیه به شماره ٢٨٨ که در سال ٧٦١ نگاشته شده و دارای ٢٨١ برگه است.

١٤-نسخه کتابخانه شهید علی پاشا در ترکیه به شماره ٢٧٠ که دارای ١١٩ برگه است.

١٥- نسخه دانشگاه تهران به شماره ٩٢٧١ که دارای ١٧٦ صفحه بوده و به سال ٧٩١ نگاشته شده است.

١٦- نسخه کتابخانه اسعد افندی در ترکیه به شماره ١٦٢ که در سال ٨١٤ نگاشته شده و دارای ١٨٩ برگه است.

١٧-نسخه کتابخانه کوپرلی در ترکیه به شماره ٩١ که در سال ١٠٧٧ نگاشته شده و دارای ١٧٦ برگه است.

٣-٣-چاپ کتاب

از این کتاب تا به امروز دو گونه چاپ به دست رسیده که یکی ناقص (گزیده) و دیگری کامل است.

١-٣-٣-چاپ گزیده

به همت لویی ماسینیون و پس از او پل نویا اقوال چهار نفر از مشایخ شامل جعفر بن محمد، ابن عطا، ابوالحسین نوری و حسین بن منصور حلاج از متن حقایق‌التفسیر استخراج و به‌صورت جداگانه توسط پل نویا در سال ١٩٦٨ م به چاپ رسیده است. در زمان ما نصرالله پورجوادی این مجموعه را عیناً از روی چاپ پل نویا افست کرده و در ضمن مجموعه آثار سلمی با عنوان «حقائق‌التفسیر مشتمل بر تفاسیر: امام صادق (ع) ابن عطا ابو الحسین نوري حسین بن منصور حلاج» به چاپ

رسانده و دو مقدمه مهم که توسط لویی ماسینیون و پل نویا در مورد حقایق‌التفسیر نوشته شده را با ترجمه احمد سمیعی گیلانی به فارسی آورده است. ماسینیون درواقع نخستین کسی است که از حقائق التفسیر سلمی بدین شیوه استفاده کرده و مجموعه اقوال یك مفسر را به‌صورت جداگانه چاپ کرده است. کاری که پل نویا بعداً در مورد تفاسیر امام صادق (ع) و ابن عطا و نوري کرده است به پیروی از ماسینیون بوده است.

پس از نویا، در سال ۱۹۷۹ م پژوهشگر مسلمان لبنانی دکتر علی زیعور، اقدام به تصحیح، چاپ و نشر این تفسیر کرد. مصادری که دکتر زیعور برای تصحیح از آن‌ها بهره برده است، چنانکه خود در مقدمه آن. می‌نویسد: پنج نسخه خطی بوده که بهترین آن نسخه‌ها، نسخه فاتح ۲۶۰ است؛ یعنی همان نسخه‌ای که نویا نیز او را اصل قرار داده بود. دکتر زیعور، تفسیر یادشده را همراه با کتاب اخلاقی دیگری منسوب به امام صادق (ع) به نام مصباح الشریعه و مفتاح الحقیقه همراه مقدمه‌ای تحت عنوان «کتابا الصادق التفسیر القرآني و مصباح الشریعة» چاپ و منتشر کرد. وی بار دیگر تفسیر یادشده را به همراه کتاب خویش به نام التفسیر الصوفي للقرآن عند الصادق، (الصادقیه في التصوف واحوال النفس) به چاپ رساند. از نام کتاب، به‌خوبی به دست می‌آید که در نگرش بر این تفسیر، نوشته شده است.

۲-۳-۳-چاپ کامل

اولین چاپ کامل این کتاب توسط نویسنده مصری ابوحفص سیدعمران در دو جلد در دارالکتب العلمیه بیروت در سال ۱۴۲۱ ق به چاپ رسیده است. سیدعمران در جای‌جای آن به تحقیق کتاب در پاورقی‌ها دست‌زده است. گرایش‌های شدید سلفی و ضد شیعی و نزدیک به وهابیت این نویسنده و کم‌دقتی‌ها در خوانش نسخه خطی و از همه مهم‌تر انتخاب یکی از نسخ خطی نامناسب برای چاپ این کتاب نقدهایی را متوجه وی کرده است؛ اگرچه برخی از این نقدها نیز ناوارد و حاصل عدم دقت در نسخه مورداستفاده سیدعمران بوده است. (ثبوت،۱۳۸۵: ۳۲).

شوربختانه چاپ این کتاب در تاریخ خود مسیری را پیش گرفته است هیچ‌کدام در زمان ما محققان را در مسیر مطالعه و تحقیق در مورد کتاب از مراجعه به نسخ خطی اصیل و کامل کتاب بی‌نیاز نمی‌کند؛ و مع الاسف تمامی تحقیقات و مقالاتی که در مورد روش سلمی در نگارش این کتاب و همچنین نقد محتوای این کتاب صورت گرفته، مبتنی بر همین چاپ‌های ناکامل بوده است. در مورد نقایص و مشکلات یگانه نسخه چاپی کامل این کتاب یعنی نسخه چاپی ابوحفص سیدعمران در تحقیق پیش رو سخن خواهد رفت.

۴. تحلیل و نقد نسخه چاپی سیدعمران

نقد مهم و اساسی وارد بر نسخه چاپی سیدعمران را می‌توان بر نسخه خطی مورداستفاده وی در چاپ کتاب وارد کرد که نسخه‌ای غریب و مغلوط و کاملاً ناقص در میان نسخ خطی این کتاب است حال‌آنکه نسخه‌های خطی فراوان دیگری از این

کتاب در دست است که هم به لحاظ زمانی برخی از آن‌ها اقدم است و هم به لحاظ محتوایی اضبط.

سیدعمران هیچ اطلاعاتی را در مورد نسخه خطی مورداستفاده خود به دست نمی‌دهد و گویا بر مخفی داشتن آن اصرار دارد. وی شدیدترین طعن‌ها و نقدهایی که بر این کتاب توسط دانشمندان واردشده را در مقدمه خود مطرح کرده و همگی آن‌ها را وارد و منطقی می‌داند و در جای‌جای کتاب نیز نقدهای خود بر محتویات کتاب را در پانویس کتاب مطرح می‌کند.

ازجمله مهم‌ترین نظرات وی در مورد حقایق را می‌توان در عقیده او به جعلی و ساختگی بودن اقوال منسوب به امام جعفر بن محمد (ع) در این کتاب دانست. وی در بخشی از مقدمه خود به سخن ابن تیمیه اشاره می‌کند که در مورد این کتاب گفته است:

آنچه در حقایق از جعفر نقل‌شده است عموماً نسبت‌های دروغ به جعفر است. (سیدعمران،۱۴۲۱: ۱/ ۱۲).

وی سپس می‌گوید:

این سخن ابن تیمیه حق است چراکه غالب آنچه از جعفر روایت‌شده همگی جعلیاتی است که شیعه به او نسبت داده است و من نمی‌دانم سلمی که خود عالمی محدث است چطور فریب چنین روایات مجعول و ساختگی را خورده است. (سیدعمران،۱۴۲۱: ۱/۱۲).

مشخص نیست که آیا وی تمامی اقوال امام صادق (ع) در میراث شیعه را برساخته شیعیان می داند یا صرفا آنچه را که در این کتاب آمده است؟ به هر حال همگی این‌ها نشان می‌دهد وی همراهی فکری و عقیدتی خاصی با چنین محتوایی ندارد. البته اگرچه چنین چیزی فی ذاته محل اشکال نیست اما چه‌بسا انتخاب یک نسخه مشکل‌دار و مغلوط برای چاپ این کتاب نیز در همین راستا و در جهت ایرادِ هر چه بیشتر اشکالات بر این کتاب باشد.

اکبر ثبوت معتقد است نسخه مورداستفاده سیدعمران همان نسخه ازهریه مصر است. (ثبوت،۱۳۸۵: ۶۷/۳۲)؛ که قطعاً تصور نادرستی است.

بررسی‌های ما نشان می‌دهد بر اساس آنچه از تصویر صفحات آغازین و پایانی نسخه خطی موردنظر که در صفحات اولیه کتاب منتشرشده و همچنین تتمه پایانی کتاب که خطبه‌ای غیر از محتوای اصلی کتاب است، به‌طورقطع می‌توان گفت نسخه مورداستفاده سیدعمران در این کتاب همان نسخه فاتح در ترکیه به شماره ۲۶۱ است. این نسخه در سال ۶۰۰ نگاشته شده و دارای ۳۱۹ برگه است.

این نسخه اختلافات فاحشی با سایر نسخ دارد. مهم‌ترین اشکال وارد بر این نسخه، افتادگی بزرگی است که در میانه کتاب وجود دارد. در این نسخه سی‌وسه آیه پایانی سوره هود از آیه ۹۰ که تفسیر آن نیز ناتمام مانده تا پایان سوره (تا آیه

۱۲۳) افتاده است و همچنین کل تفسیر سوره یوسف نیز در آن وجود ندارد و بخش بعدی نیز با اندکی افتادگی از بخشی از تفسیر آیه اول از سوره رعد ادامه می‌یابد. قبل و بعد از افتادگی، اختلاف رنگ صفحات و همچنین خطوط، کاملاً مشهود است؛ که چه‌بسا نشانگر آن باشد که در این قسمت نویسنده دیگری ادامه کار را به دست گرفته و تمام بخش های پیشین را از قلم انداخته است و یا اینکه عمد یا سهو دیگری در اسقاط این بخش‌ها قبل یا بعد از نگارششان وجود داشته باشد. این افتادگی بزرگ در نسخه فاتح به شماره ۲۶۲ قریب به ۲۶ صفحه از کتاب را در بر دارد (از برگه ۸۷ تا ۱۰۰).

برخی محققان معاصر، این افتادگی‌ها را دستاویزی بر طعن بر خود سیدعمران دانسته و تصور کرده‌اند وی به‌عمد به حذف این بخش‌ها دست‌زده است حال‌آنکه این اشکالات بر نسخه خطی مورداستفاده او وارد است نه بر محقق کتاب.

دکتر خضر محمد نبها می‌گوید:

> این کتاب اخیراً در دو جلد (توسط سید عمران) به چاپ رسیده است. محقق در این چاپ سوره یوسف را به‌طور کامل حذف کرده است و من دلیل آن را نمی‌دانم شاید وی تصور کرده بر اساس قاعده‌ای که می‌گوید «سوره نور را به فرزندانتان بیاموزید و سوره یوسف را به ایشان نیاموزید چراکه در آن سخن از حضرت یوسف و زلیخا و همچنین همسر فرعون است» با حذف این بخش به اجر و ثوابی دست می‌یابد. (نبها، ۱۴۲۸: ۱۴۵).

اشکال مهم دیگری که نسخه مورداستفاده سیدعمران بدان دچار است، اغلاط و اختلافات نسبتاً زیادی است که به‌تنهایی با تمامی دیگر نسخه‌ها دارد.

۱-۴=بررسی تطبیقی اختلاف نسخ در چاپ سید عمران

همان‌طور که گفتیم، سیدعمران در چاپ حقایق‌التفسیر از نسخه کتابخانه فاتح به شماره ۲۶۱ استفاده کرده که در سال ۶۰۰ ق نگاشته شده و اختلافات متعددی با سایر نسخ خطی دارد. در این مجال به‌عنوان شاهد مثال به برخی از این اختلافات اشاره می‌کنیم. در بررسی تطبیقی این اختلافات باوجودآنکه نسخه‌های بسیاری را در دسترس داریم اما از قدیمی‌ترین نسخ بهره می‌گیریم. نسخ مورداستفاده در این مجال همگی مربوط به سده‌های شش و هفت بوده و از نسخ متأخر از این سده‌ها استفاده نمی‌کنیم. این نسخه‌ها که پیش‌ازاین به معرفی آن‌ها پرداختیم به همراه علائم اختصاری آن‌ها عبارت‌اند از:

ردیف	عنوان نسخه	سال نگارش	علامت اختصاری
۱	کتابخانه چستربیتی	قرن ۶	چ
۲	کتابخانه علی پاشا شماره ۹۹	۶۳۲	ع
۳	کتابخانه جارالله شماره ۹۷	۶۷۱	ج
۴	کتابخانه فاتح شماره ۲۶۲	۶۷۲	ف
۵	کتابخانه ولی‌الدین شماره ۱۴۸	۶۸۱	و

اولین و مهم‌ترین اختلاف نسخه مورداستفاده سیدعمران با سایر نسخ که مهم‌ترین اشکال کار وی نیز به شمار می‌آید افتادگی بزرگ موجود در نسخه اوست. این افتادگی در برگه شماره ۱۱۰ از این نسخه خطی قابل‌مشاهده است که مشتمل بر آیات ۹۰ تا آخر سوره هود و کل سوره یوسف و بخشی از تفسیر آیه اول از سوره رعد است.

در این بخش این افتادگی‌ها را در مهم‌ترین نسخه‌ها بررسی می‌کنیم:

در نسخ موردبررسی، محل‌هایی که افتادگی‌های نسخه فاتح ۲۶۱ در آن‌ها موجود است به شرح زیر است:

نسخه	محل افتادگی‌های فاتح در سایر نسخ
ج	برگه‌های ۶۹ تا ۸۱
ف	برگه‌های ۸۷ تا ۱۰۰
و	برگه‌های ۱۳۸ تا ۱۵۶

اشکال مهم دیگری که نسخه مورداستفاده سیدعمران بدان دچار است، اغلاط و اختلافات نسبتاً زیادی است که به‌تنهایی با دیگر نسخه‌ها دارد.

برای نمونه در صفحات آغازین نسخه اصلی سندی به‌صورت زیر آمده است:

سمعت اباالقاسم الاسکندرانی یقول سمعت اباجعفر الملطی یذکر عن علی بن القسم موسی الرضا عن ابیه عن جعفر بن محمد... (سلمی، ۶۰۰: ۲).

روشن است که در این سند روایتی از طریق امام رضا (ع) از پدرشان (ع) از امام جعفر صادق (ع) نقل شده و کلمه القسم

(القاسم) در آن بی‌مورد وارد شده است. هرچند ممکن است مقصود نگارنده «الکاظم» بوده باشد. به‌هرحال این سند در نسخه‌های دیگر به‌صورت زیر آمده است:

سمعت اباالقاسم الاسکندرانی یقول سمعت اباجعفر الملطی یذکر عن علی بن موسی الرضا عن ابیه عن جعفر بن محمد... (سلمی، ۶۷۱: ۲ و ۶۸۱: ۵ و ۶۹۱: ۲).

۴-۲=بررسی اشکالات نسخه مورداستفاده سیدعمران و نسخه خوانی او

به‌طورکلی اشکالات وارد بر کار سیدعمران از دو جهت قابل‌بررسی است: اول؛ اشکالاتی که بر نسخه مورداستفاده او وارد است و دوم؛ اشکالاتی که بر خود سیدعمران در بدخوانی این نسخه وارد است.

۴-۲-۱=اشکالات نسخه

اشکالات نسخه مورداستفاده سیدعمران (نسخه فاتح ۲۶۱) را در چند دسته می‌توان تقسیم کرد

- اشکالات در حرکت‌گذاری و نقطه‌گذاری
- اشکالات نحوی و ادبی
- افتادگی‌ها در نسخه

در این مجال به برخی از مصادیق این اشکالات اشاره می‌کنیم.

۴-۲-۱-۱=اشکالات در حرکت‌گذاری و نقطه‌گذاری

نسخه فاتح ۲۶۱ از این حیث دارای اشکالات بسیار زیاد و قابل‌توجهی است. از باب نمونه فقط در سوره انبیا می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

اغلاط حرکت و نقطه‌گذاری در نسخه فاتح	صحیح	صفحه
وَزَنَ	وَزِنَ	برگه ۱۶۴ راست
المنتهِی	المنتهَی	برگه ۱۶۴ راست
البهرجوری	النهرجوری	برگه ۱۶۹ راست
نودیَت و دُعِیَت	نودیتَ و دعیتَ	برگه ۱۶۴ راست

۲-۱-۲-۴=اشکالات نحوی و ادبی

از دیدگاه ادبی نیز باید نسخه فاتح ۲۶۱ را از مغلوط ترین نسخ خطی حقایق‌التفسیر برشماریم. به‌روشنی پیداست که استنساخ کننده درزمینهٔ دانش ادبی مهارت و شناخت خوبی نداشته است از همین‌رو است که سیدعمران برخی از این اشکالات را در رونوشت چاپی خود بدون اشاره به اصل آنچه در نسخه خطی آمده اصلاح‌کرده است. چه‌بسا شایسته بود وی دقیقاً آنچه در نسخه بوده را بیاورد و به نحوی به آن اشکال در پاورقی یا متن اشاره کند. البته بحث‌های بعدی روشن خواهد ساخت که خود سیدعمران نیز در این موضوع توفیق کاملی نداشته تا جایی که بدخوانی‌های او از نسخه خطی خود به یکی از اشکالات مهم کارش تبدیل‌شده است.

به‌هرحال در ذیل به نمونه‌هایی از این اشکالات که در سوره انبیا آمده اشاره می‌کنیم.

اغلاط نحوی و ادبی در نسخه فاتح ۲۶۱	صحیح	صفحه
لانهم مربوطین..... مقموعین	لانهم مربوطون ...مقموعون	برگه ۱۶۴ چپ
لانها یشغل عن الحق	لانها تشغل عن الحق	برگه ۱۶۵ راست
فی ثُلث مواضع	فی ثلاثة مواضع	برگه ۱۶۶ راست
فیها آثار صنع الحقیقی	فیها آثار الصنع الحقیقی	برگه ۱۶۶ چپ
بعث الیه الدودتان	بعث الیه الدودتین	برگه ۱۶۶ چپ
اذا اردتَ ان یعرف الخاشع	اذا اردت ان تعرف الخاشع	برگه ۱۶۹ راست
لانهم مصدودین	لانهم مصدودون	برگه ۱۶۹ چپ

۳-۱-۲-۴=افتادگی‌ها در نسخه

پیش‌ازاین اشاره شد که مهم‌ترین اشکال وارد بر نسخه فاتح ۲۶۱ که مورداستفاده سیدعمران است، افتادگی بزرگ موجود در نسخه اوست. این افتادگی در برگه شماره ۱۱۰ از این نسخه خطی قابل‌مشاهده است که مشتمل بر آیات ۹۰ تا آخر سوره هود و کل سوره یوسف و بخشی از تفسیر آیه اول از سوره رعد است؛ اما علاوه بر این، افتادگی‌های دیگری نیز متن این نسخه مشاهده می‌شود.

در ذیل آیه لَقَدْ أَنْزَلْنا إِلَيْكُمْ كِتاباً فِيهِ ذِكْرُكُمْ به قولی از برخی مشایخ صوفیه شاره کرده و می‌گوید:

و قوله: وَ إِنَّكَ لَعَلىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ و الأولياء مخاطبون منه على جهة و هو قوله يا أَيُّهَا اَلَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ (سلمی، ٦٠٠: ١٦٤ پ).

ملاحظه نسخ خطی دیگر نشان می‌دهد در میانه این مطلب جمله‌ای به‌طور کامل حذف‌شده است. این مطلب در نسخ خطی دیگر به این صورت آمده است:

و قوله: وَ إِنَّكَ لَعَلىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ و الأولياء مخاطبون منه على جهة و هو قوله: إِنَّ عِبادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطانٌ و المؤمنون مخاطبون على جهة و هو قوله: يا أَيُّهَا اَلَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ. (سلمی و ۶۷۲: ۱۹۵ پ و ۶۷۱: ۱۱۱ پ).

این اشکال در نسخه چاپی توسط سیدعمران رفع شده است که نشان می‌دهد اگر چه وی نسخه فاتح ٢٦١ را معیار نگارش نسخه چاپی خود قرار داده اما همانطور که در مقدمه خود اشاره کرده است در مواردی که اشکالی را مشاهده می کرده دست به اصلاح آن می زده است (سیدعمران،۱۴۲۱: ۱۳/۱). هر چند به طور کلی در این کار توفیق کاملی نیافته است.

در موردی دیگر در ذیل آیه إِنَّهُ يَعْلَمُ اَلْجَهْرَ مِنَ اَلْقَوْلِ (انبیاء، ۱۱۰). می‌گوید:

قال الحسين: كيف يخفى على الحق من الخلق خافية و هو الذى أودع الهياكل أوصافها من الخير و الشر و النفع و الضر فما يكتمونه جل الحق أن تخفى عليه خافية من عباده بحال. (سلمی، ٦٠٠: ١٧٠ پ).

این سخن در دیگر نسخ خطی با اضافاتی همراه است که نشان از افتادگی در نسخه فاتح ٢٦١ است.

قال الحسين: كيف يخفى على الحق من الخلق خافية و هو الذى أودع الهياكل أوصافها من الخير و الشر و النفع و الضر فما يكتمونه أظهر عنده مما يبدونه و ما يبدونه قبل ما يكتمونه. جل الحق أن تخفى عليه خافية من عباده بحال. (سلمی، ٦٧١: ١١٤ پ).[1]

همچنین در ذیل آیه وَ أَيُّوبَ إِذْ نادىٰ رَبَّهُ أَنِّي مَسَّنِيَ اَلضُّرُّ (انبیاء، ۸۳). سخنی از ابن عطاء نقل کرده و می‌گوید:

و قال ابن عطاء: تبدد همه و ليس فى العقوبات شىء أشد من تبدد الهم فمرة كان يطالع الكرامة فيقول: لعلى ما دفعت إليه كرامة من اللّه (سلمی، ۶۰۰: ۱۶۷ پ).

این روایت در دیگر نسخ خطی با اضافاتی همراه است که نشان می‌دهد نسخه فاتح ٢٦١ دچار افادگی متن شده است.

۱. سیدعمران این اشکال را در نسخه چاپی رفع کرده است.

و قال ابن عطاء: تبدد همه و لیس فی العقوبات شیء أشد من تبدد الهم فمرة کان یطالع فی بلائه العقوبة، فیقول: لعلی فیه معاقب و مرة کان یطالع الکرامة فیقول: لعلی ما دفعت إلیه کرامة من اللّه (سلمی، ۶۷۲: ۲۰۱ پ و ۶۷۱: ۲۰۱ پ و ۱۱۲ ر).[۱]

۲-۲-۴=بدخوانی‌های نسخه

نسخه خطی مورداستفاده سیدعمران خود دارای اشکالات متعددی است؛ اما بدخوانی‌های فراوان وی از این نسخه، اشکالات تنها نسخه چاپی حقایق‌التفسیر از نسخه خطی فاتح را دوچندان کرده است. این اشکالات به‌گونه‌ای هستند که در مواردی که کم هم نیستند، آسیب جدی به ساختار و مفهوم جمله‌ها زده‌اند.

نسخه فاتح ۲۶۱ علیرغم اشکالات متعددی که دارد، با خط زیبا و خوانایی نوشته‌شده است و این مسئله شگفتی انسان را از این حجم از اشکال در بدخوانی و چاپ نسخه برمی‌انگیزد.

سلمی در ذیل آیه لاٰ یَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ... (انبیاء، ۲۷). روایتی از واسطی نقل می‌کند که می‌گوید:

قال الواسطی رحمة اللّه علیه: ذکر الأنبیاء و سائر الخلق بصفاتهم و نعوتهم. قبلَ اَن خلقهم کی یوقنوا و یعلموا أنهم لا یسبقونه بالقول و الفعل و هم بأمره یعملون. (سلمی، ۶۰۰: ۱۶۴ ر).

خط این نوشته در نسخه خطی (تصویر ۱) کاملاً آشکار است

(تصویر یک)

سیدعمران روایت واسطی را در نسخه چاپی خود به نحوی آورده که اساساً معنا و ساختار سخن را دچار غموض و دگرگونی جدی کرده است:

قال الواسطی رحمة اللّه علیه: ذکر الأنبیاء و سائر الخلق بصفاتهم و نعوتهم. قیل: إنه خلقهم کی یوقنوا و یعلموا أنهم لا یسبقونه بالقول و الفعل و هم بأمره یعملون (سیدعمران،۱۴۲۱: ۵/۲).

این جمله از نسخه فاتح ۲۶۱ دقیقا با آنچه در نسخه چستربیتی که از قدیمی‌ترین نسخ خطی حقایق است مطابقت

۱. این اشکال در نسخه چاپی توسط سید عمران رفع شده است.

می‌کند. (سلمی، ۶۰۰: ۲۱ ر).

نسخه چاپی سیدعمران به دلیل کم‌دقتی در نقل از نسخه خطی، دچار افتادگی‌های مهم و بزرگی شده است که مقصود نویسنده را کاملاً نامفهوم کرده است.

سلمی در ذیل آیه مسنی الضر (انبیاء، ۸۳). در ادامه سخنی که از سهل روایت می‌کند می‌گوید:

و الظاهر اظهار می فی السر من ذلک فمتی احتمل الضر الباطن سکن الظاهر عن اظهاره و صبر علی الآلام. (همان، ۱۶۷ ر).

سیدعمران هنگام نقل این مطلب جز کلمه اول و آخر جمله، همه آن را حذف کرده است:

و الظاهر الآلام (سیدعمران،۱۴۲۱: ۱۲/۲).

حال‌آنکه بی‌ربط بودن چنین جمله‌ای در میانه جملات دیگر کاملاً مشخص است و سیدعمران متوجه چنین افتادگی نشده است.

در موردی دیگر سلمی در ذیل آیه و ما ارسلناک الا رحمة للعالمین (انبیاء، ۱۰۷). روایتی از پیامبر اکرم (ص) نقل کرده و می‌گوید:

فکانت حیاته رحمة و مماته رحمة کما قال النبی صلّی اللّه علیه و سلّم حیاتی خیر لکم و مماتی خیر لکم و کما قال النبی صلّی اللّه علیه اذا اراد الله رحمة امة قبض نبیها قبلها فجعله لها فرطا و سلفا (سلمی، ۶۰۰: ۱۷۰ پ).

سیدعمران جمله اول منقول از پیامبر را به‌طور کامل از قلم انداخته و نوشته است:

فکانت حیاته رحمة و مماته رحمة کما قال النبی صلّی اللّه علیه و سلّم: إذا أراد اللّه رحمة أمة قبض نبیها قبلها فجعله لها فرطا و سلفا (سید عمران،۱۴۲۱: ۱۷/۲).

ملاحظه این مطلب در نسخه خطی (تصویر ۲) نشان می‌دهد قرار گرفتن دو ترکیب «کما قال النبی» در دو خط در زیر هم موجب شده که نویسنده دچار پرش چشمی شده و از خط اول به خط دوم پرش کرده و جمله قبل را از قلم بیندازد.

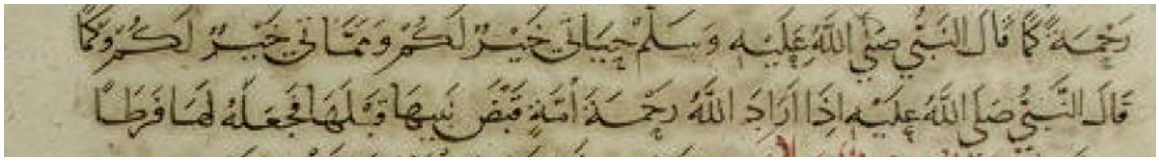

(تصویر ۲)

علاوه بر این افتادگی‌های چشمگیر که ذکر شد، بدخوانی‌ها و اختلاف در نقل‌ها از نسخه خطی نیز به فراوانی در این نسخه چاپی به چشم می‌خورد که در جدول ذیل به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود:

نسخه خطی		نسخه چاپی	
آدرس	کلمه	کلمه	آدرس
برگه ۱۶۴/۱	اقترابها	اقترافها	ج ۲ ص ۳
برگه ۱۶۴/۱	سالک	مسالک	ج ۲ ص ۴
برگه ۱۶۴/۱	مقبلة عن مضارها	مقبلة علی مضارها	ج ۲ ص ۴
برگه ۱۶۴/۲	قطع العلائق و الاسباب عن قلبک	قطع العلائق و الاسباب علی قلبک	ج ۲ ص ۵
برگه ۱۶۴/۲	کیف یسال عما یفعل	کیف لا یسال عما یفعل	ج ۲ ص ۵
برگه ۱۶۴/۲	و لذلک اِنَّ	و ذلک لاَنَّ	ج ۲ ص ۵
برگه ۱۶۴/۲	ما یؤدیها	ما یؤدبها	ج ۲ ص ۵
برگه ۱۶۵/۱	من کان بین طرفی فناء	من کان بین فنائین	ج ۲ ص ۶
برگه ۱۶۵/۱	و تعریفا لقدره	و تعریفا لقدرته	ج ۲ ص ۶
برگه ۱۶۵/۱	قد حصل	حصل	ج ۲ ص ۶
برگه ۱۶۵/۱	ذکرهم ایاه	ذکره ایاهم	ج ۲ ص ۶
برگه ۱۶۶/۱	و تذکر	و تذکره	ج ۲ ص ۸
برگه ۱۶۶/۱	فمن علیه	فمن الله علیه	ج ۲ ص ۹
برگه ۱۶۶/۱	حین القاه علی کرسیه	حین القی علی کرسیه	ج ۲ ص ۹

برگه ۱۶۶/۲	اعط لمن	اعط من	ج ۲ ص ۹
برگه ۱۶۶/۲	الحسین بن داود	الحسن بن داود	ج ۲ ص ۹
برگه ۱۶۶/۲	هارون عن حمید عن انس	هارون عن انس	ج ۲ ص ۹
برگه ۱۶۶/۲	اذکرک بهما	اذکر بهما	ج ۲ ص ۱۰
برگه ۱۶۷/۱	فضیحة به	فصیحة به	ج ۲ ص ۱۰
برگه ۱۶۸/۱	اهل طاعتک خاصة	طاعتک خاصة	ج ۲ ص ۱۲
برگه ۱۶۸/۱	قلة حیله	قلة حیلته	ج ۲ ص ۱۲
برگه ۱۶۸/۱	حبس عنه	حبس عنی	ج ۲ ص ۱۳
برگه ۱۶۸/۱	الالطاف	من الالطاف	ج ۲ ص ۱۳
برگه ۱۶۸/۱	و رؤیة	رؤیة	ج ۲ ص ۱۳
برگه ۱۶۸/۲	معرضا عن ذکرک	معرضا من ذکرک	ج ۲ ص ۱۴
برگه ۱۶۹/۱	القرب و الرضوان	القرب و الوصول	ج ۲ ص ۱۵
برگه ۱۶۹/۱	و قَدَّسَهم	و قَد سَهمَ	ج ۲ ص ۱۵
برگه ۱۶۹/۱	فتح ابصارهم بالنظر	فتح ابصارهم النظر	ج ۲ ص ۱۶
برگه ۱۶۹/۲	فهم مترددون	و یترددون	ج ۲ ص ۱۶

۵. نتیجه‌گیری

از حقایق‌التفسیر عبدالرحمن سلمی تنها یک نسخه چاپی کامل وجود دارد که توسط سیدعمران چاپ شده است. نتایج این تحقیق نشان میدهد اگر چه سیدعمران برای چاپ اول باره و کامل از کتاب حقائق التفسیر زحمات فراوانی را در نسخه خوانی و تحقیق محتوای این کتاب متحمل شده، اما در وهله اول، انتخاب نسخه خطی نامناسب و مغلوط از کتاب و در وهله دوم کم دقتی در خوانش همان نسخه خطی موجب آن شده که با نسخه چاپی ای از کتاب مواجه باشیم که به هیچ وجه ما را از مراجعه به نسخ خطی اصیل این کتاب بی‌نیاز نمی‌کند. بررسی و مقابله نسخه‌های مختلف خطی این کتاب نشان میدهد این نسخ اختلافات چشمگیری با یکدیگر دارند. باید گفت نسخه مورداستفاده سیدعمران بیشترین اختلاف را با سایر نسخ دارد. از افتادگی‌های بزرگ در حد افتادگی کامل یک سوره تا افتادگی بخش بزرگی از یک سوره تا افتادگی‌های متعدد روایات و همچنین اغلاط فراوان، ازجمله مهم‌ترین اشکالاتی است که بر نسخه مورداستفاده سیدعمران و همچنین نسخه خوانی او وارد است. باید گفت امروزه نیازمند چاپ نسخه‌ای از حقائق‌التفسیر بر اساس نسخ خطی اصیل این کتاب همچون نسخه کتابخانه آستان قدس یا نسخه چستربیتی هستیم.

عدم تعارض منافع

نویسندگانی که نام‌هایشان ذکر شده است تأیید می‌کنند که هیچ وابستگی یا مشارکتی با هیچ سازمان یا نهادی که منافع مالی (مانند حق‌الزحمه؛ کمک‌های آموزشی؛ شرکت در سخنرانی‌ها؛ عضویت، استخدام، مشاوره، مالکیت سهام یا سایر منافع مالی؛ و شهادت کارشناسی یا ترتیبات مجوز اختراعات) یا منافع غیرمالی (مانند روابط شخصی یا حرفه‌ای، وابستگی‌ها، دانش یا باورها) در موضوع یا مواد مورد بحث در این دست‌نوشته ندارند.

کتابنامه

- ابن تیمیه، أحمد، مجموع الفتاوی، (۱۴۲۵ هـ)، المدینة المنورة - السعودیة: مجمع الملك فهد لطباعة المصحف الشریف.
- اصبهانی، ابو نعیم احمد بن عبدالله، حلیة الاولیاء و طبقات الاصفیاء، چاپ اول، قاهره: دار ام القراء للطباعة و النشر.
- ثبوت، اکبر، نگاهی به حقائق‌التفسیر و زیادات حقائق‌التفسیر و بررسی پاره ای از آرای محققان در این باب، آیینه میراث، ۱۳۸۵، شماره ۳۲.
- خطیب بغدادي، ابو بکر أحمد بن علي، (۱۴۲۵)، تاریخ بغداد (أو مدینة السلام)، الطبعة الثانیة، بیروت: دارالکتب العلمیة.
- ذهبي، شمس الدین ابو عبدالله محمد بن أحمد بن عثمان (ت ۷۴۸ هـ)، (۱۴۲۴ هـ)، تاریخ الإسلام و و فیات المشاهیر والأعلام، الأولی، بیروت: دارالغرب الإسلامي.
- ـــــــ، (۱۳۸۲ هـ)، میزان الاعتدال في نقدالرجال، تحقیق: علي محمد البجاوي [ت ۱۳۹۹ هـ]، الأولی، بیروت: دارالمعرفة للطباعة والنشر.
- ـــــــ، (۱۴۱۹ هـ)، تذکرة الحفاظ، الأولی، بیروت: دارالکتب العلمیة.
- ـــــــ، (۱۴۰۵ هـ)، سیر أعلام النبلاء، مؤسسة الرسالة.

- زیعور، علی، (۱۹۷۹ م)، التفسیر الصوفی للقرآن عند الصادق، دارالاندلس.
- سلمی، ابو عبدالرحمن محمد بن الحسین، (۱۳۶۹)، مجموعة آثار السلمی، چاپ اول، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- ـــــــ، (۱۹۹۵ م)، زیادات حقائق التفسیر، بیروت: دارالمشرق.
- ـــــــ، (۱۴۲۱، ه.ق)، حقائق‌التفسیر، سیدعمران، بیروت: دارالکتب العلمیة.
- ـــــــ، (۱۴۱۴ ق)، تسعة کتب فی اصول التصوف و الزهد، چاپ اول، الناشر للطباعه و النشر و التوزیع و الاعلان.
- ـــــــ، (۱۴۲۷ ه)، سؤالات السلمي للدار قطني، خالد بن عبدالرحمن الجريسي. الرياض.
- ـــــــ، (۱۰۹۱)، نسخه خطی حقائق‌التفسیر، کتابخانه بشیر آقا، ترکیه، شماره ۳۶.
- ـــــــ، (قرن ۶)، نسخه خطی حقائق‌التفسیر، کتابخانه چستربیتی، ایرلند.
- ـــــــ، (۶۷۲)، نسخه خطی حقائق‌التفسیر، کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، شماره ۳۰۸ حکمت.
- ـــــــ، (۶۳۲)، نسخه خطی حقائق‌التفسیر، کتابخانه علی پاشا، ترکیه، شماره ۹۹.
- ـــــــ، (قرن ۶)، نسخه خطی حقائق‌التفسیر، نسخه کتابخانه آستان قدس رضوی.
- ـــــــ، (۶۰۰)، نسخه خطی حقائق‌التفسیر، نسخه فاتح، ترکیه، شماره ۲۶۱.
- ـــــــ، (۶۷۱)، نسخه خطی حقائق‌التفسیر، نسخه جارالله، کتابخانه ملت، ترکیه، شماره ۹۷.
- ـــــــ، (بی‌تا)، نسخه خطی حقائق‌التفسیر، نسخه فاتح، ترکیه، شماره ۲۶۰.
- ـــــــ، (۶۷۲)، نسخه خطی حقائق‌التفسیر، نسخه فاتح، ترکیه، شماره ۲۶۲.
- ـــــــ، (۷۳۹)، نسخه خطی حقائق‌التفسیر، نسخه کتابخانه کوپرلی، ترکیه، شماره ۹۲.
- ـــــــ، (۶۸۱)، نسخه خطی حقائق‌التفسیر، نسخه کتابخانه ولی‌الدین، ترکیه، شماره ۱۴۸.
- ـــــــ، (۷۹۱)، نسخه خطی حقائق‌التفسیر، نسخه دانشگاه تهران، شماره ۹۲۷۱.
- ـــــــ، (۸۱۴)، نسخه خطی حقائق‌التفسیر، نسخه کتابخانه اسعد افندی، ترکیه به شماره ۱۶۲.
- ـــــــ، (۶۳۲)، نسخه خطی حقائق‌التفسیر، نسخه کتابخانه شهید علی پاشا، ترکیه، شماره ۲۷۰.

- ـــــــــ، (۱۰۷۷)، نسخه خطی حقائق التفسیر، نسخه کتابخانه کوپرلی، ترکیه، شماره ۹۱.
- ـــــــــ، (۷۶۱)، نسخه خطی حقائق‌التفسیر، نسخه کتابخانه نورعثمانیه، ترکیه، شماره ۲۸۸.
- ـــــــــ، (۷۷۲)، نسخه خطی حقائق‌التفسیر، ینی جامع، کتابخانه سلیمانیه، ترکیه، شماره ۴۳.
- صیرفیني، تقي‌الدین ابوإسحاق إبراهیم بن محمد، (۱۴۱۴ هـ)، المنتخب من کتاب «السیاق لتاریخ نیسابور، لعبد الغافر الفارسي»، بیروت: دارالفکر.
- نبها، خضر محمد، (۱۴۲۸ ق)، تفسیر الامام جعفر الصادق (ع)، بیروت: دارالهادی.